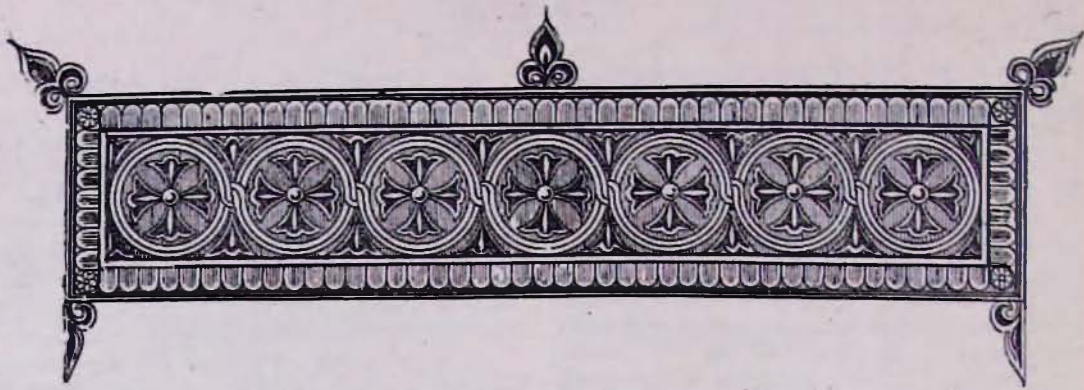

Ս. ՔՈԼԱՆՋՅԱՆ

ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻՊԱՅՔԱՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ*

Տրանսիլվանիայի հայերին այնքան հուզող այս հարցին վերաբերյալ 85 տարիների մոլթ և մեզ անհայտ մնացած երկար մի ժամանակաշրջանից հետո, երբ 1848 թվականին Տրանսիլվանիայի և Հունգարիայի բոլոր ժողովուրդները նախապատրաստվում էին կենաց և մահու պայքար մղելու Ավրստրիական կայսրության բռնակալական լծի դեմ և յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր առաջադրանքներն էր դնում այդ առթիվ, հայերի մոտ միակ ազգային պահանջը կրկին հանդիսանում էր ազգային եպիսկոպոսության վերականգնման հարցը: Ինչպես գրում է պատմաբան Խ. Սոնկոտյանը, Գեոլայում գումարված հայ վաճառականների մեծ ժողովում, ուր հավաքվածները իրենց անվերապահ նվիրումը իհայտ բերեցին օտար բռնակալական լծի դեմ ծառացող հեղափոխության մեծ գործին, գեոլացի հայ նշանավոր մշակ Զաքարիա Կապրուշյանը (1794—1870 թ. թ.) կրկին օրակարգի հարց դարձրեց Տրանսիլվանիայի հայ ազգային եպիսկոպոսության վերականգնման խնդիրը: Այն պաշտպանության արժանացավ բոլոր ժողովականների կողմից և իբրեւ անհետաձգելի հարց, որոշվեց Տրանսիլվանիայի մյուս հա-

յաշատ կենտրոնների հետ ձեռք-ձեռքի դիմել արտասահման այնքան ձգձգված սույն խնդիրը արդար կերպով լուծման հասցնելու նպատակով: Այստեղ մեր նյութից դուրս է խոսել հայերի կողմից հեղափոխության ընթացքում պայքարի մեծ գործին ցուցաբերած մեծ նվիրվածության ու սխրագործությունների, ինչպես նաև պարտությունից հետո նրանց կրած ծանր կորուստների մասին, սակայն պետք է ասել, որ իրար հաջորդող անբարենպաստ դեպքերը կրկին պատճառեցին խանգարելու հայ եպիսկոպոսության վերականգնման հրատապ հարցը: Սակայն կարևորն այն է, որ հեղափոխության թնժ պահին հայերը Տրանսիլվանիայի եղբայր ժողովուրդների հետ այդ գործին զոհաբերելով իսկ իրենց կյանքը, չմոռացան նաև առաջ քաշելու ինքնուրույն ազգային առաջնորդության խնդիրը, որը իրենց համար համարում էին լինել, թե չլինելու հարց:

Տրանսիլվանիայի հայերի պատմության մեջ լուսավոր մի շրջան է հանդիսանում հատկապես 1850—1870-ական թվականները, երբ հայկական բոլոր կենտրոնները համախորհուրդ կերպով դարձյալ համառ պայքար սկսեցին մղել իրենց ազգային իրավունքների վերականգնման համար: Այս շրջանի շարժման առաջին նախաձեռնողներից էր Գեոլայի քաղաքապետ Հակոբ Բոգդանը, որը խանդավառելով իր հայրենա-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1964 թվականի № ԺԲ-ից, 1965 թվականի № Ա-ից և 1966 թվականի № Բ-ից, Գ-ից, Դ-ից և Ե-ից:

կիցներին, առաջարկեց հայկական եպիսկոպոսությունը վերականգնելու նպատակով ինչ որ բայլի գիմել, Տիրող ընդհանուր ոգևորության մեջ որոշվեց գրել Վիեննայի Մխիթարյան Միաբնակության արքայորդ և նրանից խորհուրդ խնդրել Տրանսիլվանիայում և Հունգարիայում ցրված հայերի եկեղեցական իրավունքները պահպանելու և նրանց սպառնացող կործանումից փրկելու համար։ Այս նպատակով հայերը գործնական միջոցների դիմելով 20 000 ֆլորին տրամադրեցին, որի 5% շահը իբրև տարեկան եկամուտ տրամադրվելու էր ապագա եպիսկոպոսին¹⁹⁸։

Հայերը շարունակելով անվհատ¹⁹⁹ կերպով իրենց մաքառումները, 1860 թվականին դիմեցին նաև թագավորին և ապա Պրուսիական դային։ Վերջինիս շահագրգռելու նպատակով, հայերը հատկապես ընդգծում էին, որ հայ եպիսկոպոսության վերականգնումը կարող է մեծ օգտակարություն ունենալ նաև կաթոլիկության շահերի համար, քանի որ եթե իրենց մոտ ծաղկի Հայ եկեղեցին, հայ լեզուն և ծեսը, ապա Մոլդովայի, Վալաքիայի և Բեսարաբիայի հայերը ևս, որոնց հետ իրենք սերս առևտրական կապեր ունեն, կմիանան իրենց թեմին։ Հայերը նույն հարցով դիմում են նաև կառավարությանը, այս վերջինս էլ թողնում է դավանության և մշակույթի նախարարությանը, որն էլ իր կարգին դիմում է Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոս ղոկտ. Հայնալտ Լայոշին, սա էլ իր կարգին գրում է թագավորին։ 1862 թվականի հուլիսի 1-ի Գեռլայի քաղաքային արձանագրության մեջ գրված է, որ դեռևս հայերը ոչինչ չեն ստացել լատին եպիսկոպոսից։ Նրանք այս գրելով, նկատի էին ունենում եպիսկոպոսի այն գրությունը, որն ուղարկել էր նա թագավորին, իսկ վերջինս էլ հանձնել՝ կառավարությանը։ Կառավարությունը 1862 թվականի օգոստոսի 12-ին հաղորդում էր հայերին, որ Հայնալտ եպիսկոպոսի գրությունը չի կարող հայտարարվել և Գեռլայի ղեկավարությունը առանց դրան պետք է որ կայացնի իր որոշումը։ Այս անգամ ես, ինչպես ակնհայտ երևում է, լատին եպիսկոպոսը բացասաբար պետք է որ վերաբերված լինեի հայերի խնդրին և մեղադրած հայերին բոլորովին անհիմն զրպարտություններով. անշուշտ դրա համար էլ նրա դրության պատճենը չուղարկվեց հայերին, այլապես այն գաղտնի պահվելու անհրաժեշտություն չէր զգացվի։ Հայերը ի վերջո հավաքվելով ժողովի, միաձայնորեն որոշում են վերականգնել Տրան-

սիլվանիայի հայոց եպիսկոպոսությունը և այս նպատակի համար ապահովում են 6000 ֆլորին տարեկան ոտճիկ, ձրի բնակարան, նրանք կարծում են նաև, որ թագավորը ևս այս հարցում կօգնի իրենց։ Հայ եպիսկոպոսություն վերականգնման գործը ղեկավարելու համար հայերը առաջարկում են նաև ունենալ առաքելական մի տեղակալ լիազորված լայն իրավունքներով, որը անկախ լինի Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսից։ Հետագա արդյունքների մասին մենք ոչինչ չգիտենք, քանի որ փաստաթղթերը այս հարցի մասին առհասարակ լուրմ են, սակայն նկատի ունենալով այն իրողությունը, որ լատին եպիսկոպոսի տիրապետությունը հայերի նկատմամբ շարունակվել է նաև հիշյալ թվականից հետո, ուստի այս հարցում որևիցե դրական արդյունքի մասին մտածելը այս անգամ ևս ավելորդ կլինի։

1868 թվականին Գեռլայի քաղաքային Գրիգոր Սիմայանը (1823—1907 թ. թ.), 1848 թվականին հեղափոխության մասնակից և հայ բանաստեղծների գործերի հունգարերենի թարգմանիչ, նոր առաջարկներ է մտցնում քաղաքային ժողովի նիստում և որոշում դիմել մշակույթի նախարարությանը, որպեսզի պետական միջոցներով վերականգնվի Գեռլայում հայկական եպիսկոպոսությունը։ Նա պատճառաբանում էր ասելով, որ ներկա օտար հովիվի (իմա՝ եպիսկոպոսի) ղեկավարությունը շատ խորթ է և անհաջող, այլ ծեսերի պատկանող եկեղեցիները ունեն իրենց եպիսկոպոսները, և որ 1848 թվականին եկեղեցիների իրավահավասարության օրենքը այժմ կրկին ուժի մեջ է մտել սահմանադրության վերականգնման հետևանքով, և այլն։ Գ. Սիմայանը ժողովին հավաստում էր ի վերջո նաև, որ Տրանսիլվանիայի հայոց ազգային և եկեղեցական կյանքի միակ փրկարար միջոցը կարող է դառնալ անպայման հայ եպիսկոպոսության վերականգնումը²⁰⁰։

Այս առթիվ դիմումներ են գրում բացի Գեռլայից, նաև Տրանսիլվանիայի մյուս եղբայրական կենտրոնների հայերը։ Նիսաբեթուպուսի հայ ղեկավարները ևս դիմում են 1868 թվականի ապրիլի 7-ին երկրի մշակույթի նախարարին, որտեղ ցույց տալուց հետո, որ Տրանսիլվանիայի հայերն են միայն մնացել իրավադուրկ վիճակում, գրում են նաև հետևյալը. «...Բայց մենք կհուսանք, որ ժամանակն եկած է, թե երբ տեղության մեջ մերձակա առեկները շատ մը մինչև հիմա՛ չեղած հունածես եպիսկոպոսություն հիմն-

¹⁹⁸ Szongottl Kristof, նշված աշխատությունը, էջ 307։

¹⁹⁹ նույն տեղում, էջ 307։

²⁰⁰ Szongottl Kristoff, նշված աշխատությունը, էջ 321—327։

վեցավ ու կանգնվեցավ, մեզի հայածես կաթուղիկեական հավատացյալներուն ալ, մեր վաղեմի, իրոք եղած, երբեք չընշված եպիսկոպոսութեան վերականգնումն ալ, օրինավոր իրավանց հիման վրա կարենանք խնդրել ու սպասել: Սույն աղերսագրի շարունակութեան մեջ խիստ ուշադրավ են հայ ծեսի և հայ ազգային ինքնութեան եպիսկոպոսութեան մասին ասված հետագա տողերը:

«Միայն աս զատ, աս տարբեր եկեղեցիին պահեց հայ ազգին լեզուն մինչև ցայսօր, իրեն հին հայրենիքին մեջ. երբ քաղաքային անկախութիւնը կորսնցնելն ետև օտար իշխանութեանց բռնութեանը տակ ինկավ:

Աս հատուկ եկեղեցին պահպանեց հայերեն լեզուն. մեր—հին հայենիքն, գարերով դուրս գաղթած—նախնիներուն մեջ ալ: Ու աս մասնավոր եկեղեցին կանգուն կկենա դեռ ցայսօր ալ: Եվ արդիոք, այս մեր շատ հին հավատքին սահմանադրութեան փճանալուն առջևն առնուլը՝ մեր ամենասուրբ պարտավորութիւնը չէ:— Այո, հազարամյա ավանդութիւնը կսրբացնէ այս իրավունքը: Եվ կուզենք որ զանիկա մեր թոռներուն, մեր ժառանգներուն ալ անվնաս հասցնենք»:

Նույն գրութեան շարունակութեան մեջ ասված է նաև, որ այդ վիճակի առաջը հնարավոր է առնել, եթե հայկական եպիսկոպոսութիւնը վերահաստատվի, այլապես «Հայ եկեղեցւոյն վրա կործանում և փճացում կսպառնացվի»²⁰¹: Նրանք հայտնում էին նաև, որ տարբեր քաղաքների հայ եկեղեցիների ծեսերը տարբեր են. և հայերը լատինածես են դառնում զանազան վայրերում. և օտարանում, իսկ ապագայում հայ ծեսը պիտի բոլորովին ջնջվի և լատինականի մեջ է ձուլվելու, ապա անհրաժեշտ է դրա առաջն առնելու համար ամեն միջոցի դիմել²⁰²: Հայերը ի վերջո գրում էին, որ «Զեն կարող երևակայել ու ենթադրել, թե որ հազարամյա ծեսը փշանալ... Մենք օրինավոր արդարութիւն կուզենք...»²⁰³:

Սեպտիմի հայ համայնքի ղեկավարութիւնը մեծ ոգևորութեամբ է պատասխանում Գեղարայի կոչին և ջերմորեն խոսում իր հին հայրենիքի, Արարատի, Հայկ նահապետի մասին և շնորհակալութիւն հայտնում գեղացիներին հայ եպիսկոպոսութեան հարցում նրանց ժրաջան գործունեութեան համար: Սեպտիմի հայ ղեկավարութիւնը ի վերջո բազմաթիվ հայտնի անձանց ստորագրութիւններով դարձյալ դիմում է Մշակույթի

նախարարին, հայտնելով նաև, որ իրենք միահամուռ կերպով և բուռն ոգևորութեամբ պաշտպանում են գեղացիների դիմումը և խնդրում են նախարարից իր աջակցութիւնը բերել արքունիքում այս հարցի վերաբերյալ: Նույնպես Զուրաբի հայ ղեկավարութիւնը 1868 թվականի ապրիլի 30-ի գրութեամբ իր միահամուռ աջակցութիւնն է հայտնում Գեղարային և դիմում Մշակույթի նախարարին: Բոլոր դիմումները հայերը տանում են Բուդապեշտ և հանձնում երկրի ավագաժողովում գործող Գեղարայի պատգամավորներ Ս. Ղումոն Կաղսագոյանին և Գրիգոր Սիմայանին՝ այս գործին միջամտելու համար:

Գեղարայի հայաքաղաքի ղեկավարները նախարարութեանը գրած իրենց դիմումում ուղղակի գրում էին, որ «Եթե հայ եպիսկոպոսութեան վերականգնումը չօգնեն, ապա հիմա մեր ազգութեանը և եկեղեցուն վտանգ է սպառնում»: Հայերը բացահայտում էին այս հարցում ավելի քան 150 տարի շարունակ իրենց վատնած մեծ ջանքերին միշտ ձախողվելու բուն պատճառը, ասելով, որ Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսները, որոնք ցանկացել են կաթուղիկ անհովիվ հայ եկեղեցիներին թեմին կցել և ղրկել նրան ազգային ծեսից և հին ավանդութիւններից, միշտ կարողացել են խանգարել ինչպես Վիեննայում, այնպես էլ Հռոմում հայերի բոլոր ձգտումները եպիսկոպոսութեան վերականգնման վերաբերյալ²⁰⁴:

Նդիսաբեթուպոլսի հայերը գեղացիներին հայտնել էին նաև, որ սույն գործի հաջողութեան համար իրենք դիմել են Կալոչայի և Վիեննայի հայածես արքեպիսկոպոսին և Տրանսիլվանիայի լատինածես եպիսկոպոսի օգնութեանը, ինչպես նաև Նդիսաբեթուպոլսի բարեկամներից համարվող մի քանի երկրների երեսփոխանների օժանդակութեանը: Սակայն իրականում լատինամոլ օտար կղերականութիւնը օգնելու փոխարեն ամեն տեսակ միջոցների դիմեց կրկին վիժեցնելու համար այս հարցը: Մյուս կողմից Բուդապեշտի ավագաժողովի վերահիշյալ հայ պատգամավորները, օգտվելով 1868 թվականի օրենքի № 9 հոդվածի 14-րդ հատվածից, ըստ որի Տրանսիլվանիայի հայ կաթուղիկ եկեղեցին էլ օրենքով ճանաչված դավանութիւնների շարքում էր դասվում, հայ եպիսկոպոսութիւնը վերականգնելու նպատակով, դիմեցին կրոնի և մշակույթի նախարար Հովհաննես Էդուվեչին: Չնայած հայերի սույն դիմումը թագավորի հավանութեամբ հասավ Հունգարիայի կառավարութեանը և

²⁰¹ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք յնդիսաբեթուպոլսիս...», Գ, էջ 411—413:

²⁰² Նույն տեղում, էջ 415:

²⁰³ Նույն տեղում, էջ 419:

²⁰⁴ Szonqott Kristóf, նշված աշխատութիւնը, էջ 325—341:

սրա մասին գրավոր ու անձնական և թերթերի կողմից միջամտություններ էլ եղան, «այսուամենայնիվ մատուցված աղերսագիրք ֆառասուն տարիի չափ անպատասխանի մնաց» (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.)²⁰⁵։

Շատ թերի կլինեի այսքանով փակել հայերի 1850—1870-ական թվականների իրենց ինքնուրույնության համար մղած պայքարի պատմությունը, առանց հիշատակելու հիշյալ ժամանակաշրջանի շարժման գլխավոր ոգևորողը հանդիսացող Գեորգի հոգևոր հովիվ, հայտնի պատմաբան և բարերար խաչիկ Լուբաչյանի (1804—1876 թ. թ.) աշունը, Սուլյն ժամանակաշրջանի հայերի գործունեության համար կարևոր նշանակություն ունեցավ Լուբաչյանի 1867 թվականին հրատարակած «Տվյալներ Տրանսիլվանիայի հայերի պատմությանը» հունգարերեն լեզվով գիրքը²⁰⁶, որը նրա 1859 թվականի լույս տեսած «Տրանսիլվանիայի հայերի պատմություն» լատիներեն կարևոր աշխատությունից հետո գալիս էր ոչ միայն նոր տվյալներով ճշտացնելու հայերի պատմությունը, այլև հատկապես կանգ էր առնում Տրանսիլվանիայի հայերի առաջնորդական աթոռի վերականգնման հրատապ հարցին, Լուբաչյանը իրեն հայ ավանդությունների ջերմ պաշտպան, հայ զաղութի ուժացման վտանգից փրկելու իբրև միակ միջոցը համարում էր հայերի ազգային ինքնուրույնության պատվարը հանդիսացող հայ եպիսկոպոսության վերականգնումը։ Նա չնայած իր առաջացած տարիքին իր փայփայած երազը իրականացնելու հույսով, Տրանսիլվանիայի չորս հայաբնակ կենտրոններից հանձնարարականներ վերցնելով մինչև իսկ Հռոմ գնաց և 1872 թ. ներկայացավ պապին։ Սակայն այս անգամ էլ որևէ դրական լուծում չստացավ հայերին այնքան հուզող այս հարցը, և ինչպես գրում է Գեորգիյանը «Լուբաչյանի հետ գերեզման գնաց Հունգարահայոց եպիսկոպոսության վերականգնվելուն վերջին հույսն ալ»։ Նա նույնիսկ իր մահից հետո կտակել էր, որ իր ունեցվածքը տրամադրվի այդ գործի նպաստավոր լուծման համար, իսկ հակառակ դեպքում, եթե իր մահից 10 տարի անցնելուց հետո դեռևս չլուծվի այն, ապա խնդրում էր իր ստացվածքը տալ որբանոցին²⁰⁷։

Ինչպես երևում է կողմնակի փաստերից, 1848 թվականին հեղափոխությանը հաջոր-

դող տարիներին կայսրությունը ցանկացել է վերականգնել հայոց եպիսկոպոսությունը և Լուբաչյանին էլ առաջարկել է տալ եպիսկոպոսական Աթոռը, սակայն այն թանկ պայմանով, որ հայերը ուրանային «ազատության պատերազմին մեջ հունգարացվոց համար ինկած դավաններուն թափած արյան սրբությունը»²⁰⁸, Սակայն հայերը նկատի ունենալով իրենց գերագույն նվիրվածությունը և րացառիկ սերը դեպի իրենց երկրորդ հայրենիքն ու դեպի հունգարացիները, ստիպվեցին մերժել այն։ Այլապես հայերը պետք է ուրանային իրենց փառահեղ անցյալը և հեղափոխության գործում իրենց ցուցաբերած գերմարդկային զոհողությունները։ Սակայն հակառակ այս բոլորի, հետագայում ազգայնամուլ կառավարող շրջանները նկատի չառին հայերի հիշյալ զոհողությունները։

Տրանսիլվանիայի հայերի հետագա շրջանի պատմությանը բնորոշ է մի կողմից լատինամոլության հետզհետե ուժեղացումը, իսկ մյուս կողմից ավանդապահների իրավունքների սահմանափակումը։ 1874 թվականին Եղիսաբեթուպոլսի հայոց մայր եկեղեցին այցելող մի հայ նկարագրում էր, որ հայ հոգևորականների գործածած զգեստները ևս լատինական էին. նրա այն հարցին, թե «հայու պատարագի զգեստ մը չկա՞ արդյոք...», պատասխանող ծերունի քահանաներից մեկը ահաբեկվելով ասել է. «Կիսեդրեմ, ասուր վրա շատ հարցում մի՛ բնեմ, մեր Թրանսիլվանիո աբեպիսկոպոսը շուգեռ ու հայ զգեստով պատարագ բլլվի (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.)։ նորեն օրթան բան մի՛ հանեք, կաղաչեմ»։ Նույն ուղևորի ասելով, «Հայտնի կտեսնվի, որ ատենոք այս խնդիրը շարժեր է մեջերսին, ու շատ մաքառում ու տակնուվրայություն ըլլալն ետև, հայ զգեստները ծալեր, ծալըտրկեր, եկեղեցվույն վերնատունը պահեր են գուցե ապագա ժամանակի մը համար»²⁰⁹։ Այս շրջանում մուտք է գործել նաև հունգարերեն քարոզը հայկական եկեղեցում։ Սակայն ի. Լուբաչյանը թույլ չի տվել այդ անել և այդ պատճառով դեռևս շարունակվել են Գեորգի հայ եկեղեցում Տրանսիլվանիայի հայերի բարբառով տրված քարոզները։

Նույն ժամանակներին, հետզհետե թուլանում է նաև հայ դպրոցի դերը։ Մխիթար արքան և նրա հաջորդներից մի քանիսը, ժամանակին հետևողական կերպով ուղադրություն էին դարձրել Տրանսիլվանիայի հայկական դպրոցների վրա և հմուտ ուսուցիչ-

²⁰⁵ «Հանդես ամսօրեայ», 1910, էջ 353—358.

²⁰⁶ Lukacs Kristof, Adelenek az erdelvi orménye' torgene'e haz. Kolozsvár, 1867

²⁰⁷ Զ. Գ. Գեորգիյան. «Դրանսիլվանիո Հայոց մետապոլիսը», էջ 145—147.

²⁰⁸ Զ. Գ. Գեորգիյան, «Հայք Եղիսաբեթուպոլս...», Գ, էջ 425—426.

²⁰⁹ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1874, № 1611, էջ 3.

ներ էին ուղարկել՝ հայ դպրոցի ճրագը անշեջ պահելու համար: Հետագայում ո՛չ Ռաֆայել Ղարամյանի կողմից՝ Եղիսաբեթուպոլսում հայկական մեծ դպրոց բաց անելու նպատակով կատարած նվիրատվությունը և ո՛չ էլ Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների հետգհետեթուպոլսի ջանքերը ի վիճակի չեղան ամրապնդելու Տրանսիլվանիայի հայ գաղթավայրերի լուսավորության գործը: Վերոհիշյալ ուղևորը, խոսելով Եղիսաբեթուպոլսում գործող վենետիկցիների վանատան դպրոցի մասին, 1874 թվականին գրում էր. «Բայց լատին կղերին՝ մանավանդ նույն ատենվան հնարքներն ու բանասերկություններն զրգոված, մաքառած ու ետքը հոգնած ետքաշվելու ստիպված են (իմա՝ Մխիթարյանները) վարձու տալով իրենց այն գեղեցիկ վանատունը Հոնվեթ ըսված հունգարացի ազգային կամավոր զինվորացը ձեռք, ուր միանգամայն նույն զինվորաց դիվանատուն եղած է...»: Հիշյալ ուղևորը նույն տիպոր գույներով նկարագրում է նաև Ռաֆայել Ղարամյանի հիմնադրած մեծակառույց շենքի վիճակը: 1874 թվականին հայերեն լեզվի ուսուցիչը փոխանակ ղասավանդելու ըստ կտակի Ղարամյանի կառուցած շենքում, հայերենի դասը դասավանդում էր փրկվելած մի սենյակում, իսկ հիշյալ «ուշիմ անձին ձեռքերը կապված են, (մնում), նույն դպրոցին վերատեսուչը հունգարացի քահանա մը ըլլալուն համար»²¹⁰: Ինչ վերաբերում է Ռաֆայել Ղարամյանի հիմնած մեծ դպրոցին, նույն ուղևորը գրում էր, որ «... նույն շենքին խցերուն մեջ կախված Մեսրոպյան ալբերնարանի տախտակներն միայն մնացած են. հայ մանկտվույն տեղ՝ հավերն ճավերն խուցերուն մեջ տարմատարմ կտրածին, ու անոնց մետոռթենեն տղու ոտք դնելու տեղ չկա...»²¹¹:

Ժողովուրդը ոչ միայն հոգևոր հովիվներից, այլև վանքերից խնդրել էր իրենց հայերենի ուսուցիչներ տրամադրել, սակայն այդ դիմումները անպատասխան էին մնացել: Իսկ մյուս կողմից Տրանսիլվանիայի հայ հոգևորականները առհասարակ լատինական միջավայրում ստանալով իրենց ուսումը, հաճախ հայերենից զրեթե անտեղյակ և կամ քիչ ծանոթ էին և հասնելով այդ վիճակում ղեկավար աստիճանի, «իրենց ծանրաբեռնություն մը սեպած են հայերեն լեզուն գիտնալը և իրենց միմիայն դյուրությունը միտ դնելով՝ աս մայրենի լեզուն ու ծեսը կամացկամաց անհետ ընելու ջանացած են»²¹²:

²¹⁰ «Մասիս», 4, Պոլիս, 1874, № 1628, էջ 2—3:

²¹¹ Նույն տեղում, էջ 3:

²¹² «Մասիս», 1874, № 1611, էջ 3:

Նկատի ունենալով Տրանսիլվանիայի հայ գաղութի ներսում տիրող այս դրությունը, վերոհիշյալ ուղևորը արդարացի կերպով եզրակացրել է, որ «Այսպես աս կողմերը մեր ազգային ամենանվիրական իրավունքները բռնադատված են, ազգերնիս լատին կղերին ձեռքը խաղալիք մը դարձած է...»²¹³:

Հայերի մոտ լատինամոլության հետգհետեթուպոլսում է նպաստում նրանց կողմից լատին եպիսկոպոսից երկար ժամանակ կախման մեջ մնալը: Օրինակ, Եղիսաբեթուպոլսի եկեղեցականներից ոմանք իշխանությունից պատիվ և գովություն ընդունելու և լատին եպիսկոպոսի առջև հաճելի լինելու համար, սաստիկ լատինականության միտնացան: Հունգարներն լեզվով քարոզելուց բացի նրանք նույնիսկ հայկական շարականները լատին եղանակի վրա հարմարեցված էին երգում²¹⁴:

Սակայն, հակառակ այս բոլորին, պետք է նշել նաև, որ «հարյուր ութսուն տարվա պարպության միջոցին մեջ պատահած չէ, որ լատին եպիսկոպոս մը հայաժես կղերիկոսի մը վրա ձեռք դրած ու գինք օծած ըլլա»²¹⁵: Սակայն մյուս կողմից պետք է բացահայտել նաև այն իրողությունը, որ լատին եպիսկոպոսը աշխատել է, որ հայ պատանիները լատին Եկեղեցու անդամ լինեն և լատինաժես քահանա ձեռնադրվեն: Գովրիկյանը, խոսելով իր ժամանակի մասին, (ԺԹ դարի վերջին և Ի դարի սկզբին) գրում էր. «Դժբախտ իրականությունը կվկայե, թե այսօրվան օրս՝ Դրանսիլվանիոյ մեջ շատ ավելի է հայազգի լատինաժես քահանայից՝ քան հայաժես քահանայից թիվը... Զարմանալու չենք: Լատինաժես քահանան կրնա զանազան եկեղեցական աստիճանի ու թոշակի հասնիլ, ուր որ հայաժես քահանայից առջև՝ որևէ եկեղեցական աստիճանի բարձրանալու դուռը գոցված է»²¹⁶: Հայաժես քահանան կարող էր միայն հոգևոր հովիվ ընտրվել, եթե պատահմամբ չորս հայաշատ կենտրոններից մեկի հոգևոր հովիվը մահանար և նրա տեղը բախտը վիճակվեր իրեն ժողովրդապետ ընտրելին, այլապես նա ցմահ կարող էր մնալ քահանայի օգնականի պաշտոնում:

²¹³ «Մասիս», 1874, № 1628, էջ 3:

²¹⁴ «Հանդէս ամսօրեայ», 1903, էջ 14:

²¹⁵ Հ. Գ. Գովրիկյան, Դրանսիլվանիոյ Հայոց մեռողապոլիսը, էջ 99:

²¹⁶ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս...», Գ, էջ 639: